

ВПЛИВ РІЗНИХ ТИПІВ НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ НА ПОВЕДІНКУ І РОЗВИТОК ПІДЛІТКІВ

УДК 364.044:37.06

Л.В. Калмикова,
*Хмельницький інститут
соціальних технологій
ВМУРОЛ «Україна»*

Зміни, що вже тривалий час відбуваються в політичній, соціальній та економічній сферах українського суспільства, справляють глибокий вплив на життя і становище усіх груп і прошарків населення, спричинили загострення низки складних суспільних проблем, зокрема проблем сім'ї, виховання дітей, молоді. Становище багатьох українських сімей характеризується загальним зниженням рівня життя. Крім того, напруженість у суспільстві істотно позначається на психологічному кліматі в сім'ї. Виникають проблеми і труднощі в благополучних сім'ях, а ще більше – в неблагополучних. Це пояснюється тим, що неблагополучний тип сім'ї, неузгодженість батьків у питаннях виховання, збіднене сімейне спілкування, незадоволення дітей своїми взаєминами з батьками підштовхують дитину до самоствердження поза родину.

До категорії неблагополучних різні дослідники, науковці відносять різні типи проблемних сімей, визначаючи їх як дисфункційні, з послабленим потенціалом, з порушенням функцій, з порушенням виховної функції, з порушенням соціального потенціалу, функціонально неспроможні, з порушенням внутрішньо сімейних стосунків, проблемні, кризові, асоціальні, малозабезпечені тощо. До них відносяться також сім'ї багатодітні та неповні. Існує близько двадцяти п'яти варіантів визначення групи неблагополучних чи проблемних сімей, яка об'єднує їх в абсолютно різні категорії, в тому числі сім'ї молоді, бездітні, міжнаціональні, різнорідні та інші. Але кожна категорія сімей має свою специфіку проблем [2].

Поняття „неблагополучної родини” належить у психологічній літературі до широкого та багатозначного понятійного апарату дитячо-батьківських взаємин. Під неблагополучною родину розуміється багатомірне утворення, яке включає соціальний статус сім'ї, тип її зайнятості, вид трудової діяльності, ставлення батьків до дитини та переживання щодо цього ставлення, поведінкові стереотипи тощо. Емоційний компонент дослідники вважають найважливішим, визначаючим (А. Я. Варга, О. В. Буренкова та ін.). У вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі представлені роботи, у яких запропоновано як

опис, так і порівняльний аналіз різних типів неблагополучних сімей, типів сімейного виховання (О. В. Буренкова, О. О. Бикова, Л. І. Вассерман, А. Я. Варга, І. О. Горькова, Є. Л. Дугарова, Е. Г. Ейдемиллер, Г. Крайг, А. Є. Личко, І. М. Марковська, Е. Маккобі, Дж. Мартін, В. М. Мініяров, О. Є. Роміцина, В. Юстіцкіс, О. М. Спірева та ін.). У дослідженні стилів сімейного виховання ми спираємось на типологію Е. Г. Ейдемиллера, який виділяє „поблажливу гіперпротекцію”, „емоційне відторгнення”, „гіпопротекцію”, „домінуючу гіперпротекцію”, „підвищену моральну відповідальність”, „жорстоке поводження”.

Аналіз численних досліджень дозволив висунути припущення про те, що тип неблагополучної родини визначається взаємодією та взаємовпливом індивідуально-типових особливостей ідентифікації підлітків та їх батьків (поряд з іншими чинниками) та, разом з тим, здійснює зворотній вплив на прояви ідентифікації і відособлення кожного з учасників інтеракцій, підтримуючи або маскує їх. Проблему співвідношення ідентифікації підлітків та стилів сімейного виховання ми розглядали у контексті системного підходу, вважаючи дані феномени компонентами однієї сімейної системи. Концептуальною основою нам слугували основні положення теорії систем (Л. Берталанфі, В. А. Ганзен, М. С. Каган, Б. Ф. Ломов, В. В. Нікандров, І. Прігожин, О. Раппопорт та ін.) та уявлення сучасних психологів про взаємодію властивостей особистості членів однієї сімейної системи, в тому числі їх емоційних сфер, і перш за все, матері та дитини (Е. Берн, В. В. Бойко, О. В. Буренкова, О. Л. Григоренко, Г. Крайг, Н. С. Курек, О. В. Лібін, М. І. Лисина, Т. М. Марютіна, І. В. Равіч-Щербо, А. О. Реан, Е. Е. Роміцина, Н. В. Самоукіна, Г. Г. Філіппова, О. В. Шапатіна та ін.)

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні змісту і структури процесів впливу різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків.

Сьогодні у суспільстві поширюється феномен неблагополучної сім'ї (з різними видами неблагополуччя). А оскільки сім'ю визнано у міжнародному співтоваристві найкращою умовою для виживання, захисту і розвитку дітей, основним осередком суспільства, природним середовищем для

людини, то саме від неї залежить, яким буде наше майбутнє [8].

Існування неблагополучних родин створює нещасливе майбутнє для суспільства. А суспільство прагне іншого.

Стосовно поняття «неблагополучна сім'я» існують різні погляди. Використовуються для характеристики неблагополучної сім'ї наступні терміни: «функціонально-неспроможна», «сім'я у кризовій ситуації», «аморальна сім'я», «сім'я з насильством щодо членів родини», «конфліктна сім'я», «сім'я, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей», сім'ї алкоголіків і наркоманів, сім'ї, де є засуджені і ув'язнені. Аналіз чинного в Україні законодавства приводить до висновку, що *неблагополучними* є ті сім'ї, в яких порушуються права її членів, права людини, порушуються юридичні норми співіснування.

Причинами цього можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, психолого-педагогічна і правова неграмотність, економічні фактори суспільства, хвороби, політична ситуація, насильство щодо членів сім'ї, тощо. Отже, можна говорити про неблагополучні сім'ї і *потенційно-неблагополучні* (в яких порушені зв'язки сім'ї з мікро- і макросередовищем, внутрішньо-родинні зв'язки, структура сім'ї, спроможність сім'ї виконувати свої функції, є низьким культурний та освітній рівень членів сім'ї). Але не завжди потенційно-неблагополучні сім'ї стають неблагополучними. Це залежить від соціального потенціалу сім'ї, активності членів сім'ї, соціальної підтримки сім'ї державою [8].

Неблагополучна родина в психолого-педагогічній літературі розглядається, насамперед з погляду впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Неблагополучна родина найчастіше є причиною появи соціально-запущених дітей і підлітків з девіантною поведінкою, хоча в таких родинах також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж поширене явище [6].

Сім'я неблагополучна – сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини [7].

До таких сімей відносять:

- сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства;
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї із стійкими психологічними конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми;
- неповні сім'ї;
- материнські сім'ї (молоді матері-одиначки);

- зовні благополучні сім'ї, які припускаються серйозних помилок, прорахунків у системі сімейного виховання внаслідок невміння правильно будувати взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості. Причому такі помилки в системі сімейного виховання мають не ситуативний, а стійкий характер. Тобто в таких сім'ях постійно порушуються певні педагогічні вимоги до дітей [4].

Саме ці сім'ї становлять, в першу чергу, об'єкт нашого дослідження. Вони можуть бути умовно поділені на:

- зовні «спокійна сім'я».

Події в такій сім'ї протікають ніби рівно, проте при ближчому знайомстві помітне відчуження між подружжям, їх почуття незадоволеності. За «благополучним фасадом» сховані їх тривалі і з важкістю стримувані негативні почуття один до одного. Нерідко постають тривалі напади туги, депресії. Подружжя мало спілкуються один з одним. В таких сім'ях «неочікувано» для оточуючих виростають «важкі» діти;

- «вулканічна сім'я».

В ній відносини мінливі і відкриті. Подружжя постійно з'ясовує стосунки, часто розриває та відновлює стосунки, скандалить, а незабаром знову освідчується в коханні „до самої смерті”. Емоційність переважає над почуттями відповідальності. В таких сім'ях дитина стає безпорадною, зазнає значних емоційних навантажень, знаходяться між протилежними полюсами взаємовідносин батьків [3].

Узагальнюючи ці два умовні типи можна представити таку типологію даних сімей:

- кризова сім'я.

Протиставлення інтересів та потреб подружжя має гострий характер. Подружжя займає непримиримі і навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись на жодні поступки. До кризових шлюбів можна віднести усі ті, які або розпадаються, або ж знаходяться на межі цього. Між подружжям є наявні сфери, де їх інтереси стикаються, породжують сильні і тривалі негативні емоційні стани;

- проблемна сім'я.

Для неї характерним є тривале існування труднощів, що здатні навести відчутний удар у сталості шлюбу. Наприклад, відсутність житла, тривала хвороба когось з подружжя, відсутність засобів для існування сім'ї, позбавлення волі одного із членів сім'ї на тривалий термін за злочин, та ряд інших проблем;

- невротична сім'я.

Тут головну роль відіграють не спадкові порушення у психіці, а накопичення впливу психологічних проблем, з якими стикається сім'я на своєму життєвому шляху. У подружжя спостерігається підвищена тривожність, розлади сну, негативні емоції з будь-якого приводу, підвищена агресивність та ін.;

- криміногенний тип сім'ї.

Сімейні відносини завдають значну шкоду духовному і фізичному розвитку дитини. Освіта батьків нижче середньої. В сім'ї систематичне пияцтво, часто обох батьків, ведення аморального способу життя, іноді із залученням в нього дітей, фізичне насилля над ними.

- нейтральний тип сім'ї.

У сімейних відносинах переважає «відносно вільне виховання», так як діти частіше всього полишенні самі на себе [5].

У кожній неблагополучної сім'ї існує причина або комплекс причин, які спричиняють певні зовнішні прояви неблагополуччя. На рис. 1 подано схему причин та зовнішніх проявів неблагополуччя сімей.

Кожний із наведених факторів неблагополуччя сім'ї може бути присутнім у

сім'ях. Як правило, таких кризових чинників кілька, вони пов'язані між собою: інвалідність – безробіття – малозабезпеченість, безробіття – алкогольна залежність – конфлікти в сім'ї тощо. Кожна сім'я намагається вирішити проблеми, що виникають, власними силами, використовуючи внутрішні резерви. Наприклад, у випадку, якщо один із батьків не працює або має алкогольну залежність, то негативний вплив цих факторів на життєдіяльність родини нівелюється позитивним впливом іншого члена подружжя [2, с. 73].

Чимало складностей виникає в родинних взаєминах між дорослими і підлітками через психолого-педагогічну невідповідність батьків, невміння чи небажання виважено будувати взаємини в сім'ї.

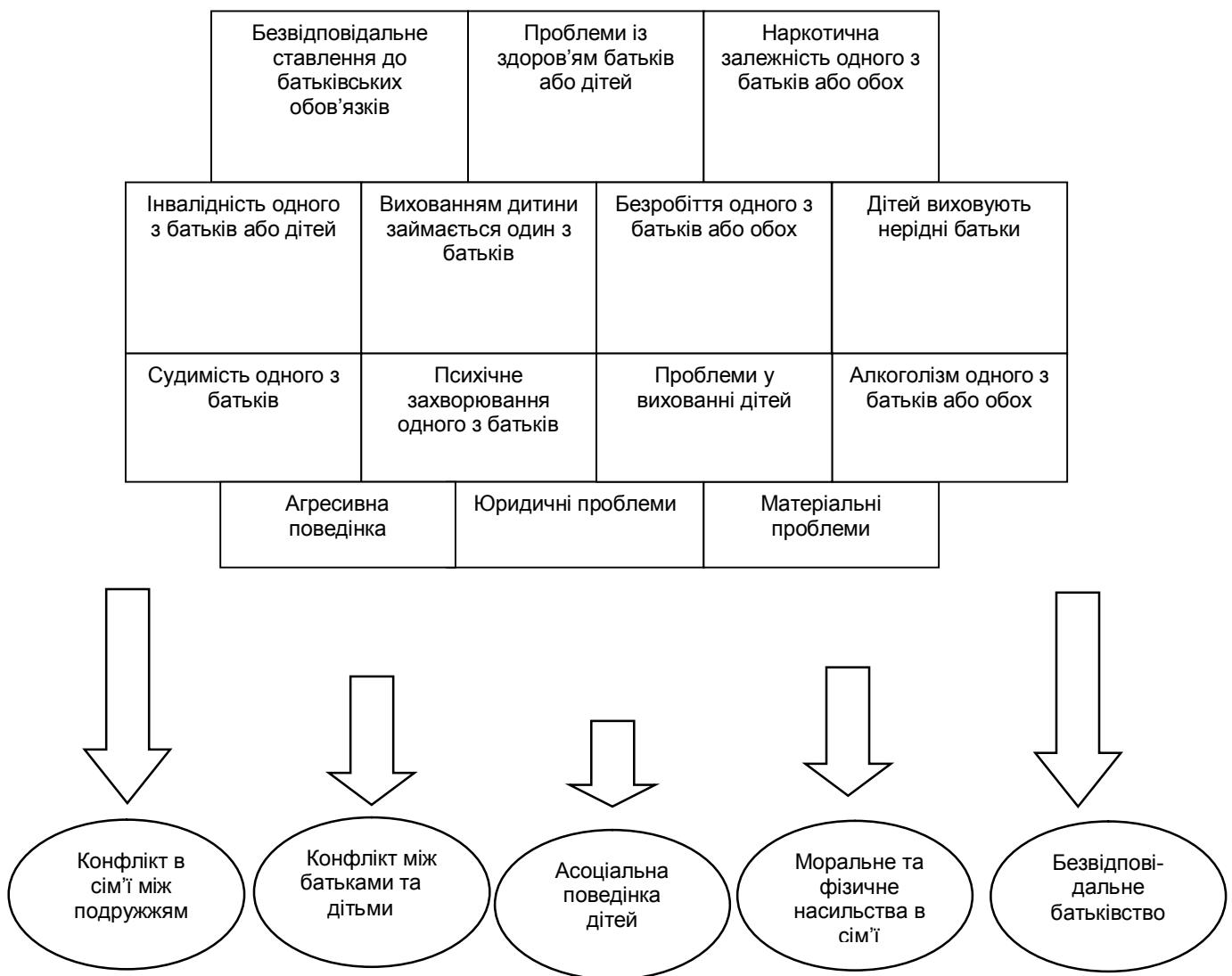

Рис.1. Причини та зовнішні прояви неблагополуччя сімей

У психологічній літературі підлітковий вік нерідко розглядається як період конфліктів. Багато в чому це справедливо. Підліток нерідко жорстко обмежений у своїх діях дорослими, причому багато чого тут породжено

суб'єктивністю поглядів дорослих, непосильними вимогами. У таких випадках у підлітків розвивається активний опір цим вимогам, реакція протесту, яка може проявлятися у різних відхиленнях поведінки.

Непослух у підлітка набуває форми протесту, а сама ситуація – характеру конфлікту. Основними причинами конфліктів підліткового віку є актуалізація проблем самостійності, незалежності дитини від дорослого і переконання підлітка у несправедливості дорослих стосовно нього.

Як наслідок у підлітка проявляється реакція емансипації, коли підліток намагається вийти з-під контролю старших, переглянути їхні вимоги і визначені правила, зайняти власну позицію стосовно тих чи інших цінностей, правил спільного проживання тощо. За умов гіпертрофованої опіки реакція емансипації загострюється і може закінчитися навіть втечею з дому. Як мінімум – знижується міра довіри, яку відчувають підлітки до дорослих.

Взаємостосунки підлітка і дорослого – це система, що розвивається з віком. Її динамічною ланкою є підліток, більш консервативною – дорослий. Непідготовленість і небажання дорослих рахуватися і сприймати цей факт знижує ступінь довіри дітей до дорослих в міру свого розвитку, призводить до протистояння і конфліктів.

Претензії підлітків на нові права поширюються на всю сферу стосунків з дорослими. Підліток починає опиратися вимогам, які раніше виконував; він ображається і протестує, коли обмежують його самостійність. У підлітка виникає загострене почуття власної гідності. Окрім того, підліток обмежує права дорослих, а свої розширює і претендує на довіру з боку дорослих і надання йому самостійності.

Тому вже на початку підліткового періоду складається ситуація, що спричиняє суперечності у тому випадку, коли у дорослого ще зберігається ставлення до підлітка як до

дитини. Власне ця суперечність і є джерелом конфліктів та проблем у взаєминах між дорослими і підлітками.

За умови збереження такої ситуації відмирання попередніх стосунків може затягнутися на весь підлітковий період і набрати форми хронічного конфлікту. Конфліктний характер стосунків сприяє розвитку пристосовницьких форм поведінки і емансипації підлітка. Виникає відчуженість, впевненість у несправедливості дорослого, які підтримуються уявленням, що дорослий його не розуміє і зрозуміти не може та й не хоче.

На цій підставі розвивається свідоме неприйняття і несприйняття вимог, оцінок, поглядів дорослого, котрий взагалі може поступово втратити можливість впливати на підлітка у цей відповідальний період формування його моральних і соціальних установок. Чим більше підліток незадоволений ставленням дорослих до нього, тим більше він потребує товаришів і тим сильнішим у цій ситуації буде їхній вплив на нього.

Помилки, допущені при спілкуванні з підлітком, можуть призвести до розвитку стійких психологічних бар'єрів: може змінитися ставлення не лише до конкретної людини, а й до інших дорослих [8].

У процесі дослідження проблеми неблагополуччя було проведено дослідження впливу сімейної атмосфери на поведінку і розвиток підлітків, (таблиця 1). Проведена діагностика підлітків з неблагополучних родин, її метою було виявлення таких відхилень у поведінці та розвитку як: агресивність, тривожність, схильність до фрустрації, затримка розумового розвитку.

Таблиця 1

Тип сім'ї	Відхилення у поведінці та розвитку			
	Агресивність	Тривожність	Інтелектуальний розвиток	Схильність до фрустрації
Кризова сім'я	Відкрита ворожість	Висока	Низький	Висока
Проблемна сім'я	Конфліктність	Висока	Вище середнього	Помірна
Невротична сім'я	Низька, лише захисна	Висока	Низький	Висока

Проведене дослідження в неблагополучних сім'ях виявило притаманний усім підліткам високий рівень тривожності, а також переважну схильність до фрустрації. Як правило цим дітям була характерна низька навчальна успішність і відставання в інтелектуальному розвитку. Що стосується агресивності, то тут неабияку роль відіграють стосунки батьків між собою. Діти нерідко наслідують агресивні реакції батьків, які відповідно окреслюють їх поведінку, а саме відкриту ворожість до усіх, схильність до конфліктної поведінки, захисну агресію.

Наскільки раніше і професійніше буде надана допомога таким дітям та їх батькам, настільки можна сподіватись на успіх.

Неблагополучні сім'ї – проблема актуальна для українського суспільства. Вона вимагає свого розв'язання, оскільки сім'я – найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство.

Вплив сім'ї на підлітка сильніше впливу школи, суспільства в цілому. Це витікає із ряду особливостей, характерних для сім'ї. Наприклад, її малочисельність, що полегшує

можливість безпосереднього емоційного контакту і міжособової взаємодії.

Неблагополуччя в родині стає не тільки фактором впливу, внутрішньої детермінації, але вже і зовнішньої соціальної оцінки. Увага науковців, які вивчали сукупність впливів родини на підлітка зосереджувалась переважно на внутрішньо-сімейних факторах впливу, про які вже йшлося вище.

Подальші дослідження передбачається провести у напрямку вивчення та уточненні психологічного змісту явища «неблагополучна родина» і критеріїв її типологізації, з'ясування специфіки соціалізації підлітків у неблагополучних родинах різного типу.

Список використаної літератури

1. Иванцова, А. О работе с проблемными семьями // Прикладная психология. 2000. - № 5.

2. Інформаційні матеріали для слухачів Курсів підвищення кваліфікації працівників галузі Мінсім'ядітимолоді (Тези лекцій)\ За заг. ред.

Г. Л. Черепанової – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – Кн. 4. – 136 с.

3. Клемантович, И. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности // Прикладная психология. Л. – 2000. - №7

4. Кравченко, Т. В., Трубавіна, І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 100 с.

5. Меньпутин, В. П. Помощь молодой семье: (заметки психолога). – М.: Мысль, 1987. – 203 с.

6. Плоткин, М. М. Социально-педагогическая помощь детям из неблагополучных семей // Педагогика. – 2000. - №1.

7. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.

8. Трубавіна, І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.